

THEMANUMMER **DE OUDE DAG**

Inhoud

12

28

4

19

37

p. 4—

**ANDRÉ
LARDINOIS**

*'Geen mens is het
gegeven niet oud
te worden'*

p. 12—

**VINCENT
HUNINK**

*In het zicht van de
haven. De oude dag
in de Romeinse
literatuur*

p. 19—

LISA BRUNET

*Grootouders in de
oudheid: Van pater
familias tot
kinderoppas*

p. 28—

**SAM CLEYMANS
& JEROEN
POBLOME**

*Je bent zo oud als je
je voelt! Ouderen in
Romeins Sagalassos*

p. 37—

**JOJANNEKE
DROGT & TEUN
TIELEMAN**

*Houdt het vuur
brandend. Galenus'
kijk op veroudering
en de behandeling
van oudere
patiënten*

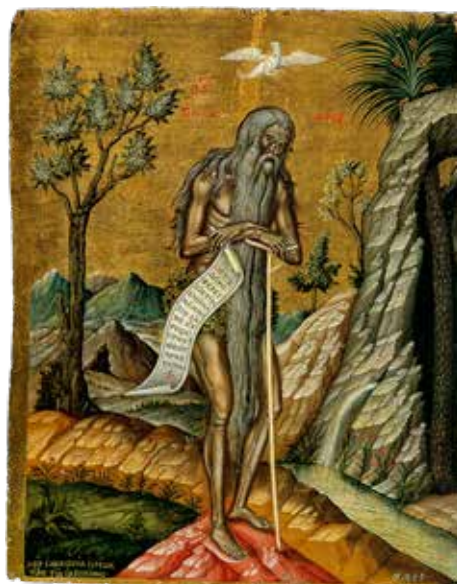

43

50

64

verder

26 *Uitgelicht*

82 *Musea*

86 *Boeken*

Omslag

Icoon van de woestijnvader Onufrius, tempera en bladgoud op hout, geschilderd door Emmanuel Tzanes, 1662 n.Chr. Onufrius leefde 70 jaar als kluizenaar in de Egyptische woestijn. Hij stierf ca. 400 n.Chr. The Rena Andreadis Icon Collection, privécollectie.

57

72

p. 43—

**GEERT
ROSKAM**

*Oud, maar nog
lang niet versleten!
Plutarchus' geschrift
Of de oude man
aan politiek moet
doen*

p. 50—

**CHRISTIAN
LAES**

Keizer Tacitus

p. 57—

**NINA VAN DER
SYPE**

*Maximianus'
elegieën: de oude
dag beleven*

p. 64—

**ROALD
DIJKSTRA**

*Als jonge boompjes
met herfstbladeren.
De ouderdom als
(tegen)beeld van de
zonde in het vroege
christendom*

p. 72—

**MARCEL
POORTHUIS**

*De ouderdom: bron
van wijsheid of
voorwerp van spot?
Over levensfasen en
dierlijke kenmerken*

In het zicht van de haven

De oude dag in de
Romeinse literatuur

INCENT HUNINK *In de Romeinse literatuur lijkt e oude dag vaak iets negatiefs, maar er zijn ook itzonderingen. Bijvoorbeeld Cicero's boek Ouderdom n de brieven van Seneca.*

Leven, mijn Lesbia, is liefhebben
en geen rode duit geven om
al het gebrom van oude heren.

Catullus 6.1-3 (vert. Paul Claes)

Dat schrijft de Romeinse dichter Gaius Valerius Catullus omstreeks het jaar 55 v.Chr. Hij is dan zelf weliswaar niet meer heel jong (boven de vijftintig), maar de ouderdom lijkt toch nog veilig ver weg. Daar kan hij gemakkelijk schamper over doen. Oude heren, *senes* in het Latijn, hebben niet meer lief, gunnen dat ook een ander niet, en zitten voornamelijk te kniezen en te mopperen.

Het is een weinig flatteus beeld dat Romeinse lezers krijgen van oude mannen, om over oude vrouwen maar te zwijgen. De ouderdom komt met gebreken, de geestelijke en lichamelijke vermogens nemen gestaag af, en er blijft weinig over om blij mee te zijn, dat is het meest gangbare beeld.

Kranige schrijvers

Toch hoeft het niet altijd zo negatief te zijn. Als de oude dichter Ennius (239-169 v.Chr.) aan het eind van zijn lange carrière nog drie boeken toevoegt aan zijn monumentale epos *Annalen*, schildert hij zichzelf in een bewaard gebleven fragmentje als een moege-draafd renpaard:

zoals een sterk Olympisch paard dat vaak in
laatste ronde won, nu oud en moegestreden
rust...

Ennius, *Annalen* inc. 69

De woorden stammen vermoedelijk uit boek 16, geschreven toen Ennius al zeventig was. Op het fragment zal iets gevolgd zijn als '... maar toch weer gaat lopen, zo zal ik nu gaan zingen over...'. Het oude renpaard komt nog eenmaal van stal voor een laatste poëtische prestatie. Jammer dat we van Ennius' laatste

Annalen-boeken nog minder over hebben dan van de vijftien eerdere. Zijn laatste *tour de force* is dus moeilijk te beoordelen.

Een andere 'krasse knar' uit de vroege Romeinse literatuur is de oude Marcus Porcius Cato (234-149 v.Chr.). De beroemde politicus en schrijver, vooral bekend om zijn 'overigens ben ik van mening dat Carthago moet worden verwoest' (*ceterum censeo Carthaginem esse delendam*) werd nog ouder dan Ennius, en bleef tot op hoge leeftijd actief. Plutarchus vertelt in zijn levensbeschrijving van Cato dat deze een sterk gestel had met een gezond en krachtig lichaam en zelfs dat hij op hoge leeftijd nog trouwde en graag met zijn vrouw naar bed bleef gaan.

Dat is toch wel even iets anders dan de stereotiepe 'brommende oude man'. Merkwaaardig genoeg is Cato's algemene imago juist precies dat: een rechtlijnige, starre, strenge en vastgeroeste oude nurks. Maar zelfs als 80-plusser trad Cato nog op in het openbaar als

redenaar, bijvoorbeeld in een aanklacht tegen de brute generaal Galba. Een paar citaten eruit zijn bewaard, waaronder een persoonlijke verklaring:

Veel dingen hebben mij ontraden hier te verschijnen: jaren, leeftijd, stem, krachten, ouderdom. Maar waarlijk, omdat ik meende dat zo'n grote zaak ten einde behandeld wordt...

Cato, *Origines* 7.1 [ORF 7.3]

Ook met een vlamme rede ter verdediging van het eiland Rhodus maakte de hoogbejaarde Cato diepe indruk in het Rome van zijn dagen.

Het kon dus wel, oud worden en actief blijven, maar het lijkt niet de regel te zijn geweest. In de Romeinse komedies van Titus Maccius Plautus (250-184 v.Chr.) is de *senex* ('oude man') een van de vaste typetjes die telkens terugkomen. Maar naast de onbesuisde, immer woest verliefde *adulescens* ('jonge-

man'), de innemende *servus callidus* ('slimme slaaf') en de minstens rechtschapen *pater* ('vader') steekt hij bleekjes af. De *senex* is stevast oliedom en laat zich belazeren door zijn slimme slaaf. Daarbij is hij veelal streng en gierig, of zelfs uitgesproken laf, achterbaks en zedeloos. Een voorbeeld is Euclio in de komedie *Aulularia*, die zich alleen druk maakt om zijn pot goudstukken.

Een naamloze oude man in de komedie *Menaechmi* vat in ieder geval het beeld van algehele neergang van de ouderdom treffend samen:

Zoveel als mijn leeftijd het toelaat,
zoveel als de zaak het verlangt,
verhaast ik mijn schrede en bespoedig mijn gang.

Maar ik wil niet verhelen hoe zwaar het me valt;
geen vlugheid gelukt me, de ouderdom drukt me,
mijn lichaam bezwaart me, de veerkracht verlaat me.

Hoe verfoeilijk en moeilijk die leeftijd toch is!
Want zou ik verhalen gebreken en kwalen,
die ze over ons stort, mijn stem schoot te kort.

Plautus, *Menaechmi* 753-760 (vertaling J.M. Hemelrijk jr.)

Cicero

Ouderdom in het vroege Rome lijkt dus hoofdzakelijk iets negatiefs, met soms een positieve uitzondering, zoals Cato. Verhalen over wijze oude mannen, bijvoorbeeld koning Latinus in de tweede helft van Vergilius' epos *Aeneis*, trekken het beeld niet echt recht.

Gelukkig kent de Romeinse literatuur ook Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.)! Bij het vele goede dat hij in de Romeinse letterkunde heeft geïntroduceerd, behoort ook een duidelijk genuanceerder beeld van de oude dag. Hij heeft er zelfs een van zijn late filosofische geschriften aan gewijd: *Cato de senectute* ofwel *Ouderdom*. Die tekst kan gelden als een hoogtepunt in de hele antieke literatuur over het thema oud worden en wordt al eeuwenlang veel gelezen. Wat heeft Cicero de lezers te melden? En om te beginnen: wat is de context van zijn boek?

Eigenlijk behoorde Cicero tot de pessimisten: als rechtgeaarde Romein wilde hij niets liever dan ac-

Afbeeldingen

1 *De stervende Seneca*, Pieter Paul Rubens, olie op paneel, 1612. Seneca op het moment van zijn door keizer Nero opgedragen zelfmoord. De houding en het gelaat van Seneca zijn rechtstreeks gebaseerd op het beeld van de oude visser (afbeelding 2). Alte Pinakothek, München.

2 Oude visser in zwart marmer, 2de eeuw n.Chr., gevonden in Rome. Het beeld werd vanaf de 16de eeuw gezien als een voorstelling van Seneca. Het had grote invloed op Rubens en zijn voorstellingen van Seneca. Louvre, Parijs.

3 Marmeren buste van een patriciër, vaak gezien als een voorstelling van Marcus Porcius Cato. Beeld uit de 1ste eeuw n.Chr., wellicht een kopie van een republikeins beeld uit de 1ste eeuw v.Chr. Museo Torlonia, Rome.

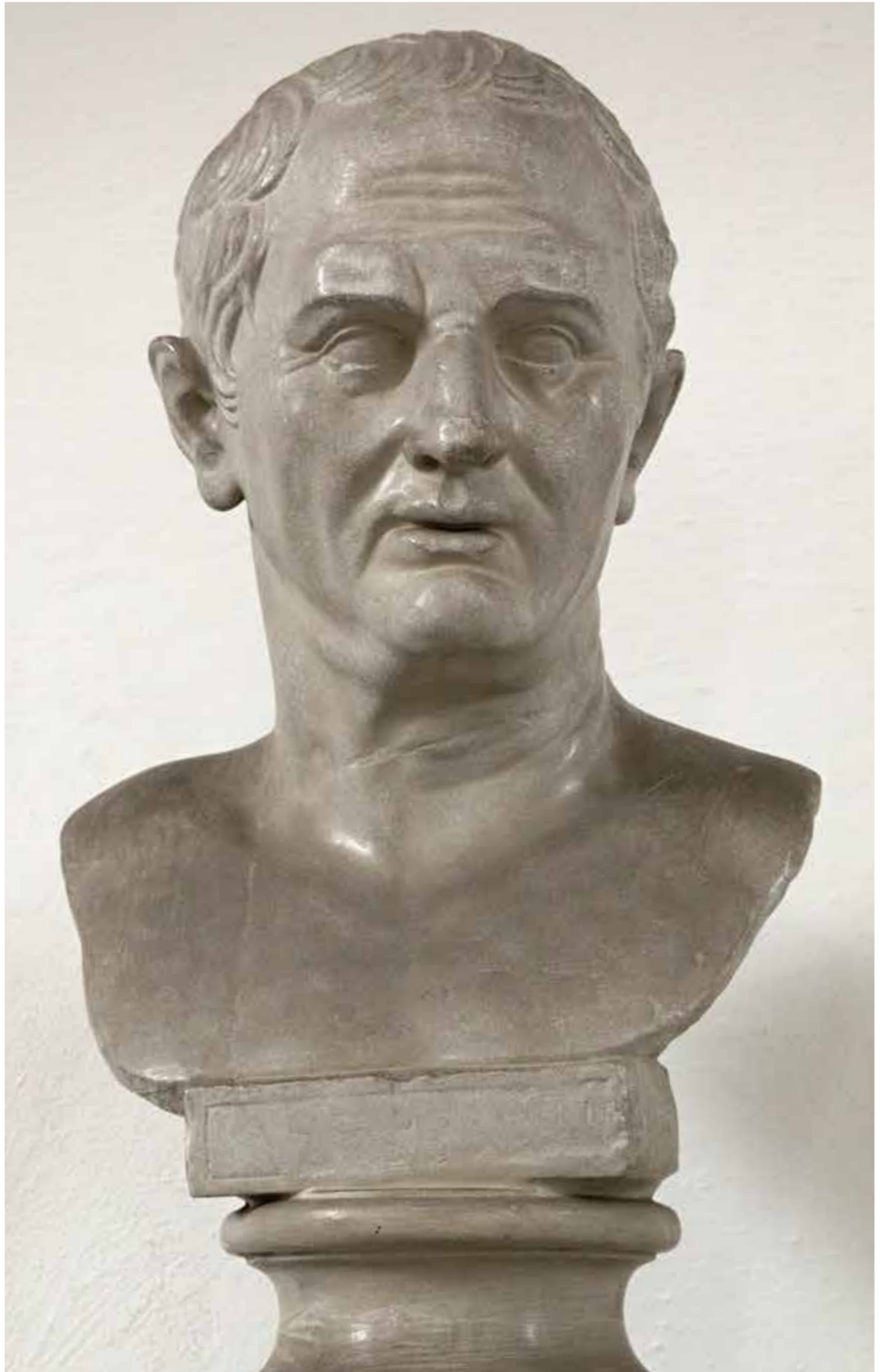
4 Gipskopie van een Romeinse marmeren buste van Cicero. Galerij van klassieke kunst in Hostinné, Tsjechië, origineel in de Vaticaanse musea.

5 Romeins mozaïek, skelet met Grieks opschrift 'Ken jezelf', 1ste eeuw n.Chr., gevonden bij opgravingen in het klooster van San Gregorio aan de Via Appia, Rome; nu in het Museo Nazionale Romano, Terme di Diocleziano, Rome.

4

Het beeld van de
ouderdom dat
hij hier geeft is
ronduit zonnig

tief zijn. Macht hebben, de staat besturen, krachtig optreden, aanzien en roem krijgen, geld verdienen. Ja, ook dat laatste ongetwijfeld, al zwijgt hij daarover. Maar in 45 v.Chr. zat Cicero persoonlijk en maatschappelijk op een dood spoor. Na de burgeroorlog tussen Pompeius en Caesar was zijn actieve politieke rol vrijwel uitgespeeld: alles werd gedomineerd door Caesar. Daarbij was hij gescheiden van zijn vrouw, zijn geliefde dochter Julia was gestorven... En hijzelf was intussen al 61, dus oud.

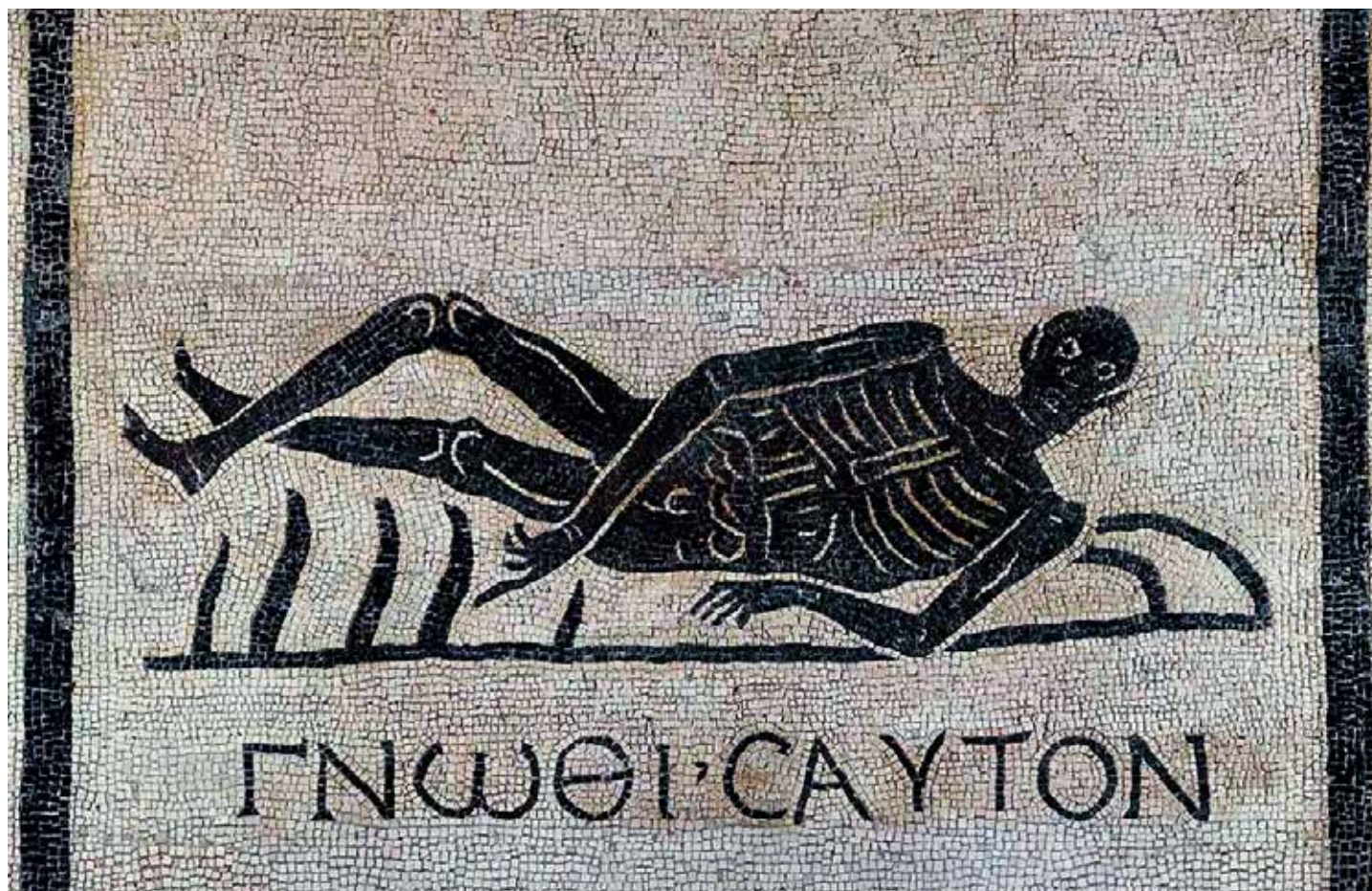
In die nadagen van zijn carrière heeft Cicero een groot aantal vooral filosofische teksten geschreven, zoals de *Gesprekken in Tusculum*, *De Goden*, en *Laelius de amicitia* (*Vriendschap*). Zijn boek *Ouderdom* maakt deel uit van die 'eindspurt' aan filosofische geschrif-

ten. In dit boek heeft hij allereerst zichzelf moed willen inspreken, en daarom de rol van optimist op zich genomen. Het beeld van de ouderdom dat hij hier geeft is ronduit zonnig.

Lof van de landbouw

Cicero benadert het thema met een kleine aanloop. Ja, de ouderdom geldt als een periode van neergang en nadelen, het is een last. Toch is het goed er wat over te schrijven. En wie is een betere autoriteit over ouderdom dan de oude Cato? Zo wekt Cicero de figuur van Cato tot leven in een fictieve dialoog met diens vriend Laelius, gesitueerd in het jaar 150 v.Chr. De rest van de tekst wordt uitgesproken door Cato. 'Cato' gaat eerst in op de heersende misvattingen

5

over de ouderdom. Al snel geeft hij een treffende samenvatting:

Wel, als ik het thema nu zo overdenk, zie ik vier redenen waarom ouderdom geldt als iets ellendigs. De eerste is dat hij ons onze activiteiten onttrekt, de tweede dat het lichaam verzwakt raakt, de derde dat we bijna alle genoegens kwijtraken en de vierde dat we dan niet ver meer af zijn van de dood. Laten we die oorzaken een voor een bekijken, met jullie welnemen. Hoe zwaar wegen ze? En in hoeverre zijn de verwijten terecht?

Cicero, Ouderdom 15

zwaar vier echt aan de orde, dat toch wel het hete hangijzer vormt: oud is bijna dood. Cato komt met een bijkans Epicuristisch luchtig antwoord: na de dood besta ik niet meer, dus ben ik dan ook niet ongelukkig, ofwel mijn ziel bestaat wel en is dan zalig. En: doodgaan kun je elke dag, ook jonge mensen kunnen sterven. Dus geen reden tot speciale angst, je moet er wat van maken zolang je leeft. En het doodgaan zelf? Dat duurt toch nooit langer dan een moment. Het leven loopt op een bepaald moment ten einde: als zelfs de interesses van de ouderdom wegvallen ben je met het leven klaar, en is dat ook prima: de dood als een haven, waar je rustig en veilig kunt binnenlopen. De wijze mens sterft met berusting. En zo produceert Cato een lange reeks beproefde argumenten.

Mogelijke bezwaren blijven intussen zorgvuldig buiten beeld. Je zou ook kunnen vragen: wat als mijn ziel blijft bestaan maar gestraft wordt? Wat als mijn leven achteraf gezien mislukt is, als ik mijn kansen heb verprutst, mijn relaties op de klippen heb laten lopen? Welke ellende is onze erfenis voor volgende generaties? Hoe vergaat het mijn naasten als ik sterf? Wat als ik dement word? Als ik domweg *bang* ben?

Cato beperkt zich tot een lofzang van de ouderdom, desnoods inclusief de dood. Nee, de ouderdom is niet lastig, ze is zelfs prettig. Zou het Cicero zelf geholpen hebben? Zou hij zelf troost hebben geput uit de door Cato verwoorde uitweidingen over landbouw, vaderland, berusting en levenseinde? Het valt moeilijk te geloven, maar we mogen het misschien voor hem hopen. Zijn leven zou vrij kort na publicatie van *Ouderdom* bruusk ten einde komen: hij werd vermoord op 7 december 43 v.Chr.

Zelf iets doen

In de literatuur na Cicero trekken de oude, vertrouwde beelden van ouderdom onverminderd langs. Bijvoorbeeld in de epigrammen van Martialis (ca. 40 – 104 n.Chr.), waarin onbekommerd wordt gespot met oude mannen én vrouwen, en met hun vele, vervelende gebreken.

Maar de Romeinse literatuur heeft nog wel iets inhoudelijks te bieden. Twee Romeinse namen verdienen hier vermelding: de filosoof Lucius Annaeus Seneca (ca. 4 v.Chr. – 65 n.Chr.) en de brievenschrijver Gaius Plinius Secundus (62 – ca. 113 n.Chr.).

Geen dronkenschap meer, geen slapeloze nachten en wilde diners, maar wel goede gesprekken, gezellig samenzijn, een mooi glas wijn

Het is tamelijk voorspelbaar hoe het betoog verdergaat. Stuk voor stuk ontkracht Cato de vier hoofdbezwaren. De oude dag onttrekt je allerlei activiteiten? Nee hoor, je kunt wel degelijk nog van alles ondernemen, al moet je misschien wel meer aan geheugen-training doen. Ja, het lichaam wordt zwakker, maar dat is normaal. Speechen bijvoorbeeld lukt nog best, vrij naar het voorbeeld van Nestor. Actief blijven, fit blijven, wat extra zorg besteden aan lichaam én geest, bijvoorbeeld door te schrijven: zo word je lichamelijk oud, maar blijf je geestelijk jong! En de verloren genoegens? Ach, misschien is het maar goed om verlost te zijn van de onophoudelijke drang naar bevrediging en verzadiging. Geen dronkenschap meer, geen slapeloze nachten en wilde diners, maar wel goede gesprekken, gezellig samenzijn, een mooi glas wijn. En er is het genoeg van ... *de landbouw*.

Dat toverwoord opent een arsenaal aan beelden en argumenten ten gunste van het eenvoudige boerenbestaan, een favoriet Romeins thema. Cato's betoog verandert daarmee voor geruime tijd in een rijk geïllustreerde lofzang op de landbouw en het kalme landleven.

Het is intussen de vraag in hoeverre dit voor Cicero zelf een echt antwoord vormde. Van persoonlijke belangstelling voor landbouw merk je in zijn andere werk eigenlijk niets. Dat doet vermoeden dat hij hier vooral een paar Romeinse cliché- en ideaalbeelden inlast om de lezers te plezieren. En om een flink aantal pagina's gemakkelijk vooruit te kunnen.

Pas in hoofdstuk 66, tegen het einde, komt be-